

Martin Hellström

”Läs kamrat Jesus i Söndagsskolorna!”

Mottagandet av Sven Wernströms *Kamrat Jesus* i Sverige

(“Read *Kamrat Jesus* in Sunday Schools!” The Reception of Sven Wernström’s *Kamrat Jesus* in Sweden)

Abstract: Sven Wernström’s children’s book Kamrat Jesus (Comrade Jesus, 1971) depicts Jesus as a revolutionary leader. The author’s intention was to generate a debate on the Bible’s way of describing Jesus. When published, Kamrat Jesus was treated in thirty-two reviews and polemical articles, published in daily papers, Christian Magazines and periodicals for teachers of religion, librarians and Sunday-school teachers. The 1970s is generally described as a decade dominated by the agenda of the left, and in line with this the majority of the reviews published in daily papers convey a positive view of the work. However, in this article, all the reviews are studied, and then another image emerges. The periodicals that are aimed at teachers of religion, librarians and church leaders ignore the work to a high extent, or reject it due to aesthetical considerations or its lack of concordance with current Bible research. Thus, Kamrat Jesus, despite the political climate, did not fulfil the author’s aim. The article shows that in literary surveys and special-feature issues on children’s literature and religion, the work was ignored for the remainder of the 1970s. Presenting Jesus as a revolutionary was thus not commonly accepted even during this left-wing decade.

Keywords: Sven Wernström, *Kamrat Jesus* [Comrade Jesus], Jesus, reception, religion

Inledning

I artikeln "Läs Kamrat Jesus i söndagsskolorna!" i *Nerikes Allehanda* (NA) 1972, uppmanade komminister Bengt Eriksson till läsning av barnboken *Kamrat Jesus* (1971) i kyrkan. Detta trots att den inte är skriven av en präst utan av Sven Wernström och utgiven på det vid den tiden socialistiska förlaget Gidlunds. Debatten som bröt ut i NA visar att komministern förvånade många med sin uppmaning.

Uppror mot överheten är temat i det 75 sidor långa verket. Det görs inte med guds hjälp utan genom folket, om de förmås ta till vapen. Presentationen på bokens baksida lyder: "Den här boken handlar om hur Jesus och hans kamrater stred mot romarna för att befria sitt land." Mats Anderssons illustration intill visar ett svärd-anfall och på framsidan ses Jesus leka uppror med gatans barn.

Bland tidens vänsterorienterade författare var Wernström den som var mest angelägen om att forma en medveten läsare (Kåreland, "Barnboken i samhället" 55). Han intog ofta ett klassperspektiv och arbetade med motsatspar, såsom fattig-rik, kopplade till karaktärer som intresserade läsaren (Lundqvist 65). Detta finns i *Kamrat Jesus*, liksom den antikrista hållning som präglar författarskapet i stort (Toijer-Nilsson, *66 svenskspråkiga barnboksförfattare* 130).

I tre verk utgivna före *Kamrat Jesus* ger Wernström sin syn på kristendomsundervisningen. I *Mannen på gallret* (1969), som beskriver en flickas väg till socialismen, heter det att "de kristna buden om respekt för överhet och andras egendom passar utmärkt i ett orättvist klassamhälle där somliga ska ha mer och andra mindre" (50), och i *Olle och fabriken* (1970) ses skolan som föråldrad i sitt tal om Jesus (8). I *Skolan i klassamhället* (1969) besöker Wernström en lektion och får höra psalmsång och bön, något som han utifrån andra vittnesmål befarar är vanligt förekommande ("Sådant samhälle – sådan skola" 82).

Detta kan ses som bakgrund till författarens föresats att berätta om Jesus och det perspektiv han gör det från. Redan förordet på kolofonsidan i *Kamrat Jesus* tydliggör att verket ska ses i förhållande till just skolans och kyrkans undervisning. Wernström skapar en parafra på Lukasevangeliets inledning:

"Eftersom många andra har tagit sig före att avfatta berättelser om snickaren Jesus och hans märkliga väg från ett lugnt liv i Nasaret till en skymflig dödsdom i Jerusalem, så har också jag, sedan jag tämligen grundligt efterforskat allt, beslutat skriva därom, så att våra barn kan inse hur tillförlitliga de stycken är, i vilka ingen undgår att bli undervisad." (2)

Efterordet förtydligar författarens syn på skolans och kyrkans förmedling: De första kristna "hittade [...] på att han säkert fanns uppe i luften hos den osynlige guden Jahve" (74) och att han inte gjort uppror. "Han hade varit världens snällaste. Och de elaka judiska prästerna hade dödat honom, bara för att han var så snäll. Det lät ju inte klokt, men något måste man ju säga. [...] Kristendomen blev mäktig och spred sig över världen. Alla som inte trodde på sagorna om Jesus och den osynlige guden blev straffade" (74 f.).

Till verk skrivna av präster intar författaren en avog hållning (Allroth, Sundström 13) och han hävdar att de inte förmedlar den sanning de besitter, något som barnen istället når via *Kamrat Jesus* (Wernström, "Ryktet om min frälsning" 25). Wernström utgår från bibelns texter men han tolkar dem annorlunda, liksom han hävdar att han vrider på historikers framställning av olika arkivmaterial i *Trälarna* (Toijer-Nilsson, *Minnet av det förflutna* 37 f). Wernströms ambition är att verket ska skapa debatt, liksom andra texter gjort tidigare, till exempel *Spelet om plugget* (1969).

Det finns inte mycket forskning om Wernströms författarskap, men 2012 kom två artiklar som tittade just på mottagandet av hans verk. Olga Holownia har i sin artikel analyserat receptionen av *Kamrat Jesus* på Island och visat att den möttes med stor skepsis där (2012). Som Tommy Gustavsson har konstaterat kritiserades också teveserien *Trälarna*, som sändes i Sverige i slutet av 1970- och början av 1980-talen, på grund av de omfattande våld- och sexinslagen. Den svenska staten censurerade även scener (2012).

Huvuduppgiften för den här artikeln är att se hur debatten om *Kamrat Jesus* tedde sig i Sverige, och om man i spalterna ställde sig på komminister Bengt Erikssons sida gällande bokens roll i undervisningen, eller om den dominerande uppfattningen var av annat slag.

Syfte och teoretisk bakgrund

I den här artikeln analyseras den diskussion om *Kamrat Jesus* som tog plats i dagspress, i kristna veckotidningar, i tidskrifter, i lärarnas och kyrkans ungdomsledares tidningar och i litteraturöversikter. De primära frågorna är hur framställningen av Jesu liv i *Kamrat Jesus* tolkades i relation till bibelns texter, till forskningen, skolundervisningen och kyrkans förkunnelse samt om man uppfattade att *Kamrat Jesus* kunde vara ett komplement till eller ersätta andra framställningar. Vilken bild av Jesus uppfattade recensenterna att boken gav, hur bedömde de framställningens förmåga att tilltala barn, och ansåg de att det är lämpligt att vuxna förmedlar den genom att tillhandahålla boken?

Klarlagt genom antalet recensioner och artiklar är att verket nådde fler läsare inom kyrkan än Bengt Eriksson, och att fler än dagspressens barnlitteraturrecensenter fattade pennan. Även publikationer närstående kristna samfund förde in recensioner, och en fråga är om de intar en annan ståndpunkt än de ordinarie tidningarna. Här ska också undersökas vad man anser om den politiska vänsterns behov av berättelsen om Jesus. Verket utgavs under en tid som allmänt uppfattas som dominerad av vänsterns agenda och titlar såsom *Kristen vänster* (1969) visar att det fanns ett intresse för religionen inom vänstern och vice versa. Religionsvetaren Sören Dalevi, som i en artikel skriver att tidsanda och teologisk agenda avspeglar sig i de verk som presenterar bibelns berättelser, frågar sig, apropå *Kamrat Jesus*, om ett verk där Jesus "ser ut som Che Guevara" skulle kunna komma ut under något annat årtionde än just 1970-talet ("Bibelberättelser för unga" 15). I min artikel ställer jag dock följdfrågan om man på 1970-talet också kunde acceptera och välkomna en sådan bild av Jesus? Som Gustavssons (2012) och Holownias (2012) studier pekar på har receptionen många gånger varit kritisk.

Sören Dalevi behandlar i sin doktorsavhandling relationen mellan bibeltext och barnbibeltext, närmare bestämt "den intentionsstyrda bearbetningen av en berättelse, en bearbetning som gjorts i syfte att göra berättelsen begriplig för en mottagargrupp, i detta specifika fall för barn" (*Gud som haver barnen kär?* 43). Utifrån tidigare internationell barnbibelforskning ger han en definition av barnbibeln: ett aktivt urval av berättelser, ett berättarspråk anpassat för barn, samt illustrationer (15).

Detta stämmer in på *Kamrat Jesus*, men den kan ändå inte kallas för en barnbibel eftersom den inte försöker greppa kring bibeln i sin helhet. Men verket lyder ändå under följande premisser, formulerade av Dalevi:

"Genom sitt urval styr barnbibelförfattaren mycket av den bild som jag som läsare får av bibeln: vilka personer och händelser som är viktiga och vilka som inte är det, vad som förtjänar att lyftas fram och vad som inte förtjänar att lyftas fram. Texturval och teologi blir på så sätt intimt förknippade." (*Gud som haver barnen kär?* 51)

Med utgångspunkt i att begreppet teologi syftar på läran om gud och Jesus, är det möjligt att studera teologin i Wernströms verk, eller författarens kristologiska frågeställning, samma typ av fråga om vem Jesus är som man inom forskningsgrenen kristologi söker svar på genom framställningarna i nya testamentet. Men den kri-

stologiska frågeställningen om vem Jesus är besvaras här med en marxistisk konstsyn som grundval. "Grundläggande kan sägas vara, att en marxistisk konstsyn speciellt inriktar sig på att studera relationen mellan konstverk och 'samhälle'", skriver Kurt Aspelin (6). Det är den relationen Wernström pekar ut i sitt efterord genom att beskriva sin uppfattning av hur en litterär text, evangelierna, skapats i förhållande till de styrande klassernas behov av att framställa Jesus på ett sätt som passade deras syften. Genom att identifiera detta behov uppfattar Wernström att det är möjligt att se vilka delar i evangelierna som kan utelämnas eller berättas på ett nytt sätt för att frigöra framställningen från de styrande klassernas behov. Därigenom skapas en berättelse som, enligt Wernström, har en högre sanningshalt än evangelierna, i relation till de faktiska händelserna.

Man kan förvänta sig att recensenterna utreder just Wernströms teologi, de "intensionsstyrda val" som han gör, och därför ska artikeln i det närmaste se på den tolkning som Wernström i sin framställning gör av berättelsen om Jesus.

Wernströms Jesus som människa

Ett av Wernströms ställningstagande till vad som är det centrala i berättelsen om Jesus kan ses i hans utelämnande av Jesu födelse, inte till förmån för referenser till Jesaja, som hos Markus och Johannes, utan för en beskrivning av gatans lek. Profeterna är utan auktoritet i *Kamrat Jesus*. Banden till en himmelsk makt kapas också genom det sätt som det vi känner som underverk beskrivs. Maten räcker, inte för att bröd och fiskar mångdubblas, utan för att lärjungarna har "ett kommunistiskt sätt att leva" (41). Kristologins fråga om relationen mellan Jesu gudomlighet och mänsklighet besvaras här enkom med bilder av Jesus som människa. Det manifesteras också genom att han berusar sig, kissar i kors med Petrus och gentemot Maria utstrålar en sexuell dragningskraft som visas i en av verkets illustrationer där de båda är halvnakna. Wernström tar bort det som han i sitt verks inledning och avslutning tolkar som tillrättalägganden gjorda av kyrkan för att få Jesus att framstå som snäll och guds son istället för en revolutionär.

Det tydligaste exemplet på hur godhet och det Wernström kallar snällhet förändras till något som handlar om revolution kan till exempel ses i förändringen av citatet: "Låten barnen komma till mig och förmenen dem det icke; ty Guds rike hör sådana till" (1917 års översättning, Markus 10.14). Hos Wernström lyder det: "Låt ungar- na vara! Det är ju för deras skull vi gör revolution" (44).

I scenen där Jesus möter barnen skymtar både den marxistiska bibelläsningen som Wernström gör och hans marxistiska vilja som författare. Den marxistiska uttolkaren ser texten som en förvanskning av de ursprungliga händelserna, för att passa överklassens vilja. Den marxistiska författaren har ytterligare ett syfte: att mana till revolution genom att framställa klassernas kamp i sin egen version.

Wernströms Jesus som revolutionär

De händelser som kan tänkas ha varit mer brutala än vad som ses i bibelns texter får hos Wernström ett kraftfullt språk och inslag av våld som inte finns i evangelierna. Matteus elfte kapitel – "Kommen till mig, I alla, som arbeten och ären betungade, så skall jag giva eder ro" (Matteus 11.28) – lyder hos Wernström: "Kom till mej alla ni som arbetar och är förtryckta!" och med fortsättningen: "Nu är det dags att göra uppror!" (22). Till prästerna, som tilltalas "Ni huggormar", i samstämmighet med Matteus 12.34, säger han: "Allt vad ni vill att människorna ska göra er, det ska ni också göra dom", vilket kommer från Matteus 7.12. Detta kombineras med: "Ingen kan tjäna två herar", från Matteus 6.24, men förändras från fortsättningen: "I kunnen icke tjäna både Gud och Mammon" till "antingen står man på folkets sida eller också på de rikas sida" (28). Konflikten framställs på ett mer konkret sätt då gud här är liktydig med folket och mammon med de rika. Konflikten ligger inte mellan två viljeinriktningar i livet, att lyssna till guds röst eller att arbeta för pengar, utan mellan två befolkningsgrupper: folket och de rika.

Wernströms omskrivning framhäver det som Dalevi kallar för författarens ideologi, det som ska förmedlas, det vill säga att det finns två tydligt definierade sidor att ta ställning till och att Jahve är en kraft som endast blir synlig genom folkets förenade kamp. Gud är liktydig med folket och deras frihet nås inte via Jesus i förbindelse med en högre kraft, utan folkets möjligheter ligger i huruvida Jesus och lärjungarna lyckas förmå dem att ta till vapen mot romarna. Detta kan ses i verkets slutskede, innan berättelsen upplöses i osäkerhet om huruvida Jesus har fått en dödsdom av Pilatus eller inte (korsfästelsen skildras inte), då Jesus vändas över att folket inte förstått att de måste beväpna sig: "Ett vapenlöst folk är ett ofritt folk, eftersom poliser och soldater alltid har vapen. [Och] han hade väntat på hjälp av den osynlige guden och änglarna. Det var det dummaste av alltihop. Han borde ha sett att fattiga människor aldrig får någon hjälp uppifrån. Nu förstod han alltsammans" (69).

Jesu våldsamhet framstår tydligt genom stormningen av templet. Lärjungarna dödar vakterna och Jesus säger till Judas: "Det blir synd

om den som förråder mej. Han ska få på skallen så han önskar att han aldrig blivit född!" (65), en konkretisering av "ve den människa, genom vilken människosonen bliver förrådd! Det hade varit bättre för den människan, om hon icke hade blivit född" (Matteus 26.24), som i någon mån är otydligt medan Wernström är konkret då det framstår som att Jesus själv ska ge igen med våld. Det råder ingen tvekan om att Jesus i Wernströms framställning förespråkar en väpnad kamp. Dalevi syftar främst på illustrationerna då han jämför Jesus med revolutionären Che Guevara, men det revolutionära temat finns som synes också i texten.

Mottagandet i dagspress och tidskrifter

"Det är troligt att det kommer att bli ett herrans liv om den här boken", förutspår Joel Ohlsson i sin positivt inställda recension i *Bokrevy* (375). Och flera recensenter markerar att verkets debattskapande potential är starkt.

I *Aftonbladet* (AB) skriver Margareta Garpe att boken är spännande och välskriven. "Wernström kan sin bibel och bibelcitaten finns med fint integrerade i handlingen," konstaterar hon, och skriver vidare: "Läroplanen för grundskolan föreskriver att kristendomsundervisningen ska redovisa olika trosinriktningar och undervisa i idéhistoria. Det vore avslöjande för dagens kristendomsundervisning om inte *Kamrat Jesus* kom med där" (4).

Anne-Marie Alfvén-Eriksson hävdar i *Dagens Nyheter* (DN) att det är en lämplig bok för lågstadiet, eftersom Jesus görs till bärare av en kommunistiskt färgad religion samtidigt som verket försöker tvätta bort alla myter och ge en annorlunda bild, som "i all sin naivitet [är] så innerligt sympatisk att man faller för den" (6). Alfvén-Eriksson knyter också verket till en tidigare framställning av Jesus som upprorsledare i Ebbe Lindes skådespel *Senapskornet* från 1934.

I *Arbetet* önskar LarsOlof Gierta att den "annorlunda tappning[en] av Jesuslegenden" ska läsas som underlag för en diskussion i skolorna och i konfirmationsundervisningen (12). Göran Zachrison stämmer in i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (SDS) och hävdar att här ges ett alternativ till "småskolans (trots allt tal om objektivitet) konfessionella sätt att skildra Jesus. [...] Den borde kunna bli utgångspunkt för viktiga och fina samtal, både i hemmen och i skolan" (4). Hans recension utgör ett svar till Gunnar Hillerdal som i *Jönköpings-Posten* (JP) är av en annan åsikt. Zachrison framhåller att dryckenskapen inte står i centrum och att Jesus och Marias förhållande är så pass beslöjat att man kring det inte bör bli så upprörd som Hillerdal blir (4). Från det svenskspråkliga Finland hörs också en positiv stäm-

ma genom Bengt Packaléns recension i *Vasabladet*. Han kallar boken överlag för "ganska trovärdig" och bilden av Jesus som gerillaledare "ganska övertygande" (4). Framst är det en bok för föräldrar med en ateistisk syn på världen, enligt Packalén.

Ohlsson, Garpe, Alfvén-Eriksson, Gierta, Zachrisson och Packalén är de som uppvisar en odelat positiv inställning till verket. Samtliga hävdar att boken har en plats att fylla inom skolans religionsundervisning, ett ämne som de kritiserar för att vara allt för konventionellt, dåligt anpassat till en ny läroplan eller för att skapa myter kring personen Jesus. Alla ser verket som ett komplement till annan litteratur inom religionsundervisningen, vilket framkommer genom ordval som "annorlunda bild", "tankeställare" och "utgångspunkt för samtal". Ingen av recensenterna uppfattar att verket ger en sann bild eller en beskrivning av Jesu liv som gör att övrig litteratur kan bytas ut, utan det man uppskattar är just ifrågasättandet och alternativet. Den typ av gardering som Packalén uttrycker med sitt upprepade "ganska" ses hos flera av recensenterna.

Lika många som de positivt inställda recensenterna i dagspressen är inte de med invändningar. Ifrågasättande hittas i Gunnar Hillerdals, Leif Carlssons, Lorentz Larsons och Bernt Eklundhs recensioner.

Hillerdal skriver i *JP* att verket ljuger "om den gestalt som under generationer framstått som den stora barnavännen framför andra" och han varnar för godtrogna köp ("En skamlig Jesusbok" 6). Ett svar önskas om syftet, och Wernström svarar att han gett barn argument gentemot religionsläraren ("Ljuga för barn om Jesus?" 6). Hillerdal replikerar: "Han vill på fullt allvar slå i små oskyldiga barn idel lögn om Jesus. Helst indoktrinera dem så att de sedan blir immuna mot en saklig objektivitet som grundskolan ska ge!" ("Ljuga för barn om Jesus" 6, se även Hillerdal, *Vem är du, Jesus?* 86, 109).

I *Svenska Dagbladet* (*SvD*) skriver Leif Carlsson att Jesus framställs som mänsklig, och därmed mindre spännande och sällsam än han "enligt de enda källorna, har varit. Han dricker för mycket, på kalaset hos Levi, han ligger med Maria från Magdala." Carlsson fortsätter: "Även för den mest tränade i skyltflyttningkonsten måste det te sig bekymmersamt att framställa en sådan man [som säger att man ska vända andra kinden till] som en revolutionär à la Che" (3). Lorentz Larson instämmer i *Barn och Kultur*: "Deras agerande blir mest en parodi på revolution. De strör omkring sig revolutionära truismer, t. ex. 'de rika blir rikare för varje dag och de fattiga fattigare'" (59).

Bernt Eklundh hävdar i *Göteborgs-Posten* (*GP*) att bilden av Jesus som revolutionär inte är trovärdig, men frågar samtidigt om Wernströms bild är mera osann än den av Jesus som enkom snäll och mild.

Eklundh visar vidare sin identitet som söndagsskollärare och berättar att han tagit med boken till sin klass, som avvisat verkets krigiska ensidighet, men uppskattat Mats Anderssons illustrationer (2). Genom referenser till olika forskare visar Eklundh en beläsenhet som övriga recensenter i dagspressen, såväl positivt som negativt inställda, inte uppvisar. Det är bara Eklundh som i dagspressen behandlar frågan om vad som är historiskt möjligt. Hillerdal argumenterar inte mot verket utifrån detta utan framhåller att den person som setts som barnens vän smutskastas. Det är bilden av den alltid snälla Jesus som Eklundh vänder sig emot, som Hillerdal framhåller genom att kalla Jesus för en barnvän.

Leif Carlsson och Lorentz Larson behandlar verket utifrån en marxistisk kontext och framhåller att framställningen borde upplevas som problematisk för en läsare med en marxistisk övertygelse. Det är alltså inte bara i en läsning av texten gentemot bibeln som invändningar görs, utan också i relation till vänsterns retorik och argumentation.

Recensioner i kyrkliga tidningar – men utebliven debatt

Jan Carlquist i *Vår kyrka*, en tidning knuten till Svenska kyrkan, ifrågasätter att studiet av bibeltexten genomförts på det grundliga sätt som påstås. Boken saknar "de bibliska nyanserna. Men vad värre är, det har också blivit en dålig revolutionär saga" (13)." I Carlquist recension ses kritik både utifrån en läsning av verket i relation till bibeln och till vänsterns idéer, medan man i Missionsförbundets *Svensk Veckotidning* framför kritik med en bas i det som i den osignerade recensionen kallas för nutida bibelforskning ("Kamrat Jesus" 11). I båda dessa recensioner vänder man sig främst mot de sanningsanspråk som verket håller sig med.

I dagstidningen *Dagen* är det snarare tanken på verkets möte med det läsande barnet som invändningarna grundar sig på. Signaturen OD uppfattar boken som ett försök att vaccinera barn mot kristendom, och i en osignerad ledare i samma tidning fördöms boken i starkare ordalag: "Det är en svår hädelse att beskriva Jesus så som sker i denna bok. Och vi hoppas, att det lösa hugskott som Aftonbladets recensent kastat fram, nämligen att boken behöver användas i grundskolan för att 'redovisa olika trosriktningar och undervisa i idéhistoria' förvisas dit det hör hemma" ("Kamrat Jesus och barnen" 2). Även i tidskriften *Med: mission, evangelisation, diakoni* vänder sig recensenten, under signaturen Meditor, mot förslaget framfört i AB: "Vi lever i ett land av religionsfrihet och tryckfrihet, det är sant,

men att man kan ge ut en barnbok med detta horribla innehåll är skrämmande. Vill man göra barnen till röda revolutionärer, bör man åtminstone inte blanda in Den heliga skrift i sammanhanget." (19)

De kristna tidningarnas anmälningar har likheter med de negativt hållna dagspressrecensionerna. Carlquists text i *Vår kyrka* påminner om det som Carlsson och Larson formulerar kring vänsterns behov och acceptans av verket, och *Svensk Veckotidnings* recension innehåller liknande invändningar rörande verkets relation till bibeltexten som Eklundh framställer. I *Dagen* och *Med* är det liksom i Hillerdals recension inte relationen till bibelforskningen som utgör grunden för kritiken, utan man utgår från det läsande barnets möte med verket i sin bedömning.

I övrigt diskuteras inte barnlitteratur i *Dagen*, men däremot den nya läroplanen, Lgr 69, vari ämnet religionskunskap introduceras. Reaktionen på förslaget framfört i *AB* kan ses i ljuset av att skolreformen uppfattades som ett hot mot kristendomen av dem som kom till tals i tidningen. Behandlingen av boken i *Dagen* kan också ses i relation till den i spalterna flitigt omtalade musikalerna *Jesus Christ Superstar*, som fick Skandinavienpremiär 1971, och en ur tidningens synpunkt problematisk tevejulkalender där Jesus inte framställdes som Guds son, enligt Ylva Eggehorn i en artikel i *Dagen* (4). En skolreform, en musikal och en julkalender hotade samtidigt evangeliernas bild av Jesus. Det är i den kontexten som verket mycket kort diskuteras i *Dagen*.

I de kristna tidningarna är debatten om *Jesus Christ Superstar* dominerande, och åsikterna om den går vitt isär. Intresset för Jesus är stort, konstateras det av signaturen KP i Baptistsamfundets *Veckoposten*, och här nämns också Wernströms bok ("Jesusrörelsen i Sverige skall nu kartläggas" 2). I Pingströrelsens *Evangelii härold* skriver Willis Säwe att musikalens Jesus är en lika "misslyckad figur" som i "Wernströms vidriga bok 'Kamrat Jesus'" (20), och i Helgelseförbundets *Trons Segrar* hävdas i den osignerade ledaren att båda verken saknar en Jesusgestalt som ger andlig klarhet ("Tänkbart. Superstjärna eller frälsningsljus" 2). Även Göran Beijer kallar boken för ensidig i sin artikel "Jesus - aktuell också på 70-talet" i Svenska kyrkans studieförbunds *Kyrklig studiefront* (5). Här är återigen *Jesus Christ Superstar* huvudnumret. Även i den ordinarie dagspressen jämfördes Wernströms verk med musikalerna (se Edberg 8).

På sjuttioalet höll sig flera samfund med tidskrifter för söndagskole- och konfirmandledare, såsom *Ledarkontakt* (Helgelseförbundet), *Ledaren* och *Lärarnytt* (Missionsförbundet), *Ledartjänst* (Svenska alliansmissionen), *Kyrkans ungdom* och *Aktuellt för konfirmandarbetet*

(Svenska kyrkan) och *Ledar-tips för juniorledare och söndagsskollärare* (Örebromissionen). Alla tidskrifter ger boktips, och om *Kamrat Jesus* av något samfund uppfattats som lämplig för barn- och ungdomsarbetet hade den med säkerhet nämnts i deras ledartidskrift. Men om Wernströms bok är det tyst i samtliga.

Den enda tidningsdebatten

Den förväntade debatten uteblev, med undantag för *JP* där författaren själv svarade. De positivt hållna anmälningarna bemöts snarare i de negativt inställda i andra dagstidningar, och i viss mån i de kristna tidningarna, främst gällande *ABs* recension. Men i de kristna tidningarna är det som sagt mer intressant att diskutera *Jesus Christ Superstar* än barnboken *Kamrat Jesus*.

Ett undantag kan hittas, men inte i en stor dagstidning eller i en kristen publikation, utan i *NA*. Askersunds söndagsskolråds önskan om förbud tänds gnistan till en livlig debatt. Till kulturnämnden skriver rådet att det inte är "värdigt Sverige att bjuda ungdomen på liknande litteratur" (Björklund 13). Bibliotekschef Carl-Erik Olsson försvarar romanen utifrån estetiska aspekter, och som alternativ till kyrkans lära. Vidare säger Kulturnämndens ordförande Berndt Ringbäck att biblioteket ska spegla utgivningen och inte utöva censur, men trots det argumenterar han för boken utifrån kvalitetsaspekter grundade på Bibliotekstjänsts utlåtande ("Askersunds kulturnämnd svarar söndagsskolrådet" 12).

Svar kommer också från den som från kyrkans håll utmärker sig mest, den redan citerade Bengt Eriksson som önskar att boken läses i söndagskolan eftersom den enligt honom är spännande och i de allra flesta stycken sann (2). Påståendena bemöts av söndagsskolrådets Gunnel Pettersson, som vänder sig mot bilden av Jesus som revolutionär ("Kamrat Jesus inget för söndagsskolorna" 2), medan Cecilia Snäll, presenterad som kristen student, ger stöd till Eriksson genom att fråga om ateistens världsbild är farligare än den romantiska bild som söndagskolan enligt Snäll framställt (2). Till Petterssons ståndpunkt ansluter i sin tur Per Back som riktar kritik mot vad han uppfattar som ett godtyckligt sammanplockande av en Jesusbild som man föredrar (2). Backs inlägg är ett svar på den recension som tidningen bett Inger Hullberg utföra, med utgångspunkt i debatten. Hon ser *Kamrat Jesus* som ett alternativ till en traditionell Jesusbild och jämför med Pasolinis *Matteusevangeliet*, och inte med bibelns text ("Wernströms *Kamrat Jesus* kontroversiell men trolig" 2). En jämförelse med bibelns text är det som Pettersson önskar sig i sitt andra genmäle och

hon refererar till Hillerdals recension i *JP* ("Hittills simplast i Jesuslitteraturen" 2). Hullberg svarar i sin tur med än fler jämförelser med den samtida historiska romanen, som inte gör "anspråk på att vara objektiva, oantastliga historiska dokument" ("Svar till Back och till Askersund" 2).

I debatten om bokens plats på Askersunds bibliotek ses många av de argument som framförs på riksplanet. Den uppfattas som en bra grund för diskussion, som ett alternativ för de med en icke-kristen livsuppfattning, men också som bristfällig då Jesus framställs som en misslyckad revolutionär. I kritiken ses också invändningar mot andra recensenters uppfattningar, främst av Per Back. Den förväntan på en recensent som Back framställer sammanfaller med den allmänna bild av vår förväntan på en recensent som Thomas Anderberg sätter ord på: "Hon förutsätts ha den vida erfarenhet som fungerar som jämförelseinstrument. [...] Vi förväntar oss (alternativt: förutsätter eller hoppas) att hon gjort sitt urval 'efter beprövad erfarenhet', utifrån jämförelser med ett stort kunskapsmaterial och utan snärjande fördomar" (169). Back ser en recension präglad av låg erfarenhet av Bibelns texter och att just jämförelseinstrumentet riktas åt fel håll, mot andra konstnärliga framställningar av Jesu liv, och inte mot evangelierna själva, en typ av kritik som riktas mot *ABs* recensent i andra kristna tidningar.

Diskussionen i *NA* utmärker sig som den enda intensiva debatten med många inblandade och ett flertal genmälen, och detta uppmärksammas också av Lars Bäckström i hans text om Wernström i *De skriver för ungdom* (133).

Verkets plats på biblioteken och i undervisningen

Söndagsskolrådet fick inte sin önskan uppfylld. I *NA* nämns att det försålda antalet till bibliotek blev 375 exemplar, enligt Bibliotekstjänst (Björklund 13). I *Bis - Bibliotek i samhälle*, säger Wernström att det normala är mellan 1000 och 1500 exemplar. Skolbibliotekarierna är orsaken, misstänker författaren. "De känner sig kanske osäkra. Vidskepelsen sitter djupt. Det är kanske klokast att inte skaffa en bok som går emot de första Krilleböckernas [kristendomsböckernas] undervisning?" ("Ryktet om min frälsning" 25).

Per Rydén hävdar att dagstidningarna under denna period spelade en mindre roll för biblioteksinköpen, och att det istället var Bibliotekstjänsts utlåtanden som var avgörande (499), en publikation som inte hade något inflytande i den allmänna debatten (Forser 11). Och i Bibliotekstjänsts sambindningshäfte skrev Gunnar Hillerdal om

Kamrat Jesus: "Boken kan med fördel studeras på gymnasial nivå om uppgiften vore att kritiskt granska källor, blasfemier, stil osv. Som försök till barnbok i den historiska genren trotsar den alla krav på objektivitet. Som exempel kan nämnas en teckning av Jesus i sängen med Maria Magdalena!" (Hillerdal, "Wernström, Sven. *Kamrat Jesus*" 60) Möjligen övertygade det inte till ett inköp att Lennart Rydsjö på samma plats skrev att boken stimulerar till samtal och är "synnerligen läsbar genom sitt klara rakt-på-sak-språk" eftersom även Rydsjö indirekt varnar för innehållet: "den ger, milt uttryckt, en annorlunda Jesus-bild än skolornas och söndagsskolornas undervisning" (60). Det är svårt att förstå hur anmälningarna i Bibliotekstjänsts sambindningshäfte kan tolkas som positiva, såsom görs i NA.

Verkets plats i undervisningen vet vi inte mycket om, annat än genom en anekdot i artikeln "Barn och Gud" av just Gunnar Hillerdal, vari mötet med frustrerade religionslärare skildras: "En annan lärare hade fått klart för sig att de ungdomar han skulle undervisa tidigare i skolan hört om Jesus främst genom studiet av Sven Wernströms bok *Kamrat Jesus!* Sannerligen, frågan om den objektiva religionsundervisningen kvarstår!" (28).

Ingen av de tidskrifter som riktade sig till lärare i allmänhet, till religionslärare eller till konfirmandledare, behandlade *Kamrat Jesus* som ett alternativ i undervisningen, om den överhuvudtaget nämnades. *Skolvärlden* tar inte upp den, inte heller *FLR-Aktuellt. Medlemsblad för föreningen Lärare i Religionskunskap*, trots digra litteraturlistor. Föreningens årsbok 1971 och 1972 nämner den heller inte. Sune Martinsson i *Lärartidningen/Svensk skoltidning* avfärdar den som "kvalificerat skitsnack" (32), med utgångspunkt i verkets personkaraktäristik; Jesus framstår som korkad enligt Martinsson (34). Aron Aronsson anser i *Kristen fostran: Folkskolans vän* (utgiven av föreningen för kristen fostran) att boken inte hör hemma i skolan (10) på grund av sammanblandningen av religion och politik. Inte heller till förskolan får den någon rekommendation. Birgitta Svanberg hävdar i *Förskolan* under rubriken "Förfuskad Jesus-gestalt" att denne är förenklad och framställd som naiv och tafflig. Hon avslutar: "Det kunde blivit en viktig bok. Nu är det bara en lättviktare" (18).

Lillemor och Erling Frick i *Kristendom och skola*, utgiven av Sveriges kristna lärarförbund, refererar Gunnar Hillerdal i Bibliotekstjänst sambindningshäfte och frågar sig var gränsen för skolbibliotekets inköp ska gå. Utifrån den låga inköpsiffran är det möjligt att konstatera att många upplevde att den gränsen gick någonstans innan *Kamrat Jesus*.

Senare kommentarer

I *Barn och kulturs* temanummer *Barn och religion*, nummer 6 1972, nämns Wernströms verk inte i någon av artiklarna, inte heller i antologin *Barnboken som livsorientering* från 1980, vars litteraturgenomgångar kunde setts som en naturlig plats för verket, om det fått ett bredare genomslag och blivit betydelsefullt i religionsundervisningen över lag. En artikel i *Barn, böcker och kristen tro* (1978), skriven av Ying Toijer-Nilsson, tyder på att verket heller inte startade någon långvarig trend. I relation till en bok utgiven 1977, som pläderar för kristen socialism menar Toijer-Nilsson att det är "något som numera är ovanligt i barnböckerna" ("*Den kristna barnboken - ger den svaret?*" 90). Ingen artikel i antologin, förutom den redan citerade artikeln "*Barn och Gud*" av Gunnar Hillerdal, nämner *Kamrat Jesus*.

I artikeln "*Livsfrågor i ungdomslitteraturen*" i Föreningen Lärare i religionskunskaps årsbok 1975, med detta tema, diskuterar Ying Toijer-Nilsson ett flertal andra böcker skrivna om Jesus utifrån ett ovanligt perspektiv, bland andra Ann-Madeleine Gelottes *Då hände det* (1973) vari Jesus ses stiga ner från korset i kyrkan och ut bland de utslagna ("*Livsfrågor*" 65), men *Kamrat Jesus* nämns inte. Istället beskrivs försöken i *Mannen på gallret* att ifrågasätta lärarens religionsundervisning. "I hans [Wernströms] diskussioner finns inga intelligenta debattörer på de kristnas sida" ("*Livsfrågor*" 56).

Ifrågasättandet av vänsterns nytta av berättelsen om Jesus återupprepas i ett verk 1974 (Dahlerup 133), liksom kritiken mot hur verket ger sken av att ha fler källor än bibeln att tillgå, i en artikel 1976 (Beskow). Att kristnas livsval är svåra att förstå utifrån Wernströms bok hävdas också i en artikel skriven samma år, och det kan ses som ett svar på önskemålet om att använda boken i religionsundervisningen. Det blir svårt för en läsare att förstå varför "människor i århundraden varit (och fortfarande är) beredda att offra liv och frihet för en misslyckad upprorsmakares skull", som Toijer-Nilsson formulerar det (*Tro och otro i modern barnlitteratur* 62).

De kommentarer som möter verket under det resterande 1970-talet visar inte på någon större förståelse för dess ambitioner och uttalade vilja att ge en sann bild av Jesus än vad som gick att se då boken gavs ut, och den positiva inställningen till att använda boken som grund för diskussion finns inte längre. Inte heller inom vänstern har boken fått någon högre status, om man ser till Dahlerups påstående. Men det mest talande är att verket saknas i de sammanhang där det skulle ha fyllt en naturlig plats, om *Kamrat Jesus* hade tagits på allvar i sin samtid.

Slutsatser

Med utgångspunkt i bilden av 1970-talet som ett vänsterdominerat årtionde kunde man anta att *Kamrat Jesus* skulle bedömas på ett positivt sätt av kritiken. Litteraturkritiken behandlar alltid det "som ligger i luften när kritikern möter sitt verk" och inte bara själva verket, som Nina Björk konstaterar (80). Lina Samuelsson väljer att kalla detta för kritikens diskurs, en samling med normer, värderingskriterier, teman och retoriska mönster som råder vid tiden för recensionen (154). Forser talar om en "vänsterkantring i den politiska debatten" under det aktuella årtiondet (74, se även Kåreland, "En sång för att leva bättre" 161 och Frenander 22 f) och även barnboksdebatten kom att bli vassare då "barnlitteraturområdet influerades av samhällets vänstergrupper" (Kåreland, "Inga gåbortsföremål" 33). På så sätt kan man tänka att de normer och värderingar som präglar verket överensstämde med kultursidornas.

Så var till viss del fallet, men som konstaterats inte om man ser till hela bilden. Om man enbart går till de recensioner som förtecknas i *Svenska tidningsartiklar* framstår mottagandet som positivt. Deras post gällande *Kamrat Jesus* nämner recensioner i sju dagstidningar: *DN*, *SvD*, *GP*, *AB*, *Arbetet*, *SDS* och *Vasabladet*. Fem av dessa ger en positiv bild av boken medan två har invändningar. Den bild som är möjlig att läsa sig till med utgångspunkt i *Svenska tidningsartiklar* är således en samtid som är öppen för vänsterradikala tankegångar i ett verk som skildrar Jesu liv. Man skulle kunna konstatera att det under 1970-talet inte bara var möjligt att framställa Jesus som en revolutionsledare, utan att porträttet också togs emot på ett positivt sätt. Den uppfattning som ges i dagens populärlitteratur om barnböckernas 1970-tal, är också att det som efterfrågades hade en vänsteragenda (se t.ex. Bjärbo och Hellsing 2, Lind).

Men *Svenska tidningsartiklar* är inte ett fullständigt register, som man kan förledas att tro, och i det här fallet är deras urval missvisande. När det rör sig om verk som *Kamrat Jesus*, som intresserar grupper som för sin diskussion i andra tidningar än de största svenska dagstidningarna, är *Svenska tidningsartiklar* inte en tillförlitlig källa.

På samma sätt som Margareta Rönnberg i studien *Vänstervridna? Pedagogiska? Av högre kvalitet?* från 2012 ifrågasätter bilden av ett vänstervridet barnprogramsutbud under 1970-talet genom att studera en stor mängd program från perioden, når man en annan bild av hur *Kamrat Jesus* uppfattades om man studerar alla recensioner. *Svenska tidningsartiklar* utelämnar tidningar som genom sin anknytning till kyrkor och samfund har ett särskilt intresse av framställningen av

Jesus. Inte heller finns de tidningar som vänder sig till lärare och bibliotekarier med. Naturligtvis fick åsikterna som presenterades i dessa publikationer inte samma spridning som de som trycktes i dagspressen, men för religionslärare, söndagsskolledare och bibliotekarier spelade de en större roll än recensionerna i dagspressen, för den sistnämnda gruppen särskilt den tveksamma hållning som intas i Bibliotekstjänsts sambindningshäfte. Och det var dessa grupper som avgjorde hur verket nådde fram till barnen.

Allt som allt kan åtta positivt inställda recensioner hittas, tre i tidningar vars kultursida har en tydlig vänsteragenda – *AB*, *DN* och *Arbetet* – och de övriga i *SDS*, *NA*, *Vasabladet*, *Bokrevy* samt i ett inlägg i Bibliotekstjänsts sambindningshäfte. I olika debattinlägg i *NA* hörs ytterligare fyra positiva röster. *Kamrat Jesus* ses i dessa inlägg främst i relation till skolundervisningen och man uppskattar variationen som verken kan ge och den diskussion som kan skapas. Men ingen ser att den traditionella litteraturen kan bytas ut mot *Kamrat Jesus* och ingen uppfattar *Kamrat Jesus* som sann på det sätt som Wernström argumenterar för, både i sitt verk och i andra artiklar som han skrev.

I de tolv recensioner som intar en tydligt negativ inställning till boken kan man se tre linjer i kritiken, såväl i dagstidningskritik som i de kristna tidningarna och i lärartidskrifterna. Den mest framträdande kritiken utgår från läsaren och ser att barnet blir förvirrat och berövad på sin bild av Jesus som en god karaktär. Han framstår som svag och som en väg in i socialismen och därför sviker *Kamrat Jesus* det läsande barnet.

Den andra typen av invändning tar också sin utgångspunkt i framställningen av Jesus som revolutionär men hävdar främst att berättelsen brister i trovärdighet, och att det är svårt att ta Jesus på allvar även för den som sympatiserar med verkets grundhållning. *Kamrat Jesus* är helt enkelt en dåligt skriven bok. I den tredje sortens kritik läser man verket gentemot bibelforskningen och finner där inte något stöd för bilden av Jesus som revolutionär och föregångare till Che Guevara.

I *JP*, *SvD* och *GP* visas sammantaget alla tre varianterna av kritik. Så även i de fem samfundstidningarna *Vår kyrka*, *Svensk veckotidning*, *Dagen*, *Med* och *Kristen fostran*. I de åtta artiklar som inte kan räknas som recensioner, i *Dagen*, *Evangelii Härold*, *Trons segrar*, *Kyrklig studiefront*, *Kristendom och skola* och *NA* (tre stycken) dominerar den första varianten av kritik (och i *Veckoposten* görs inget omdöme alls). Att den sortens invändningar hörs från kristet håll är inte förvånande. Antagligen kommer det reflexmässigt av det som verkets paratext förmedlar: författarnamnet, förlaget och kombinationen av or-

det "kamrat" och "Jesus". Flera av de som fördömer verket visar inte på något sätt om de faktiskt har läst boken, eller gått på omslaget eller hörsägen.

Intressantare är de omdömen där man kan se att en noggrann läsning har gjorts av verket, med utgångspunkt i att skönlitterära gestaltningar där Jesus sätts in i en politisk kontext kan vara av intresse. Så görs också kring *Jesus Christ Superstar*, och många skribenter ser positivt på det verket, till skillnad mot *Kamrat Jesus*. Slutsatsen som går att dra av det är att ett verk som *Kamrat Jesus* inte var dömt på förhand av alla, och att det hade kunnat accepteras med en annan estetisk utformning och med en annan inställning från författarens sida rörande frågan om verket ska uppfattas som mera sannolikt än evangelierna. En mindre dogmatisk inställning till berättelsen av författaren, på det sätt som *Jesus Christ Superstar* kan sägas ha, hade troligtvis medfört ett annat mottagande.

I de tidskrifter för lärare och bibliotek som här refererats till liknar kritiken mestadels den som sammanfattas i den andra och tredje typen av invändning, att det är en dåligt skriven bok som inte stämmer med samtidens forskning om Jesus som historisk person. Det är också anmärkningsvärt att flera andra tidskrifter för lärare, konfirmand- och söndagsskollärare inte behandlar boken, vilket tyder på att den inte tas på allvar. Till dessa tjugo recensioner och tolv debattartiklar kan sju artiklar i verk från det resterande 1970-talet läggas. Ingen av dem visar någon entusiasm.

Komminister Erikssons önskan uppfylldes således inte. De publikationer som hade kunnat bana en väg för *Kamrat Jesus* in i söndagskolor och klassrum fördömde verket eller ignorerade det. Sannolikt beror det på att den Kristusgestalt som vi möter i *Kamrat Jesus* inte kan ses som typisk för 1970-talets förmedlade Jesusbild. Det gick att skriva och ge ut en bok som framställde Jesus som revolutionsledare under 1970-talet, men inte ens då kunde man vinna allmän acceptans för en sådan bild.

Litteratur

Alfvén-Eriksson, Anne-Marie. Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Dagens Nyheter* 16 oktober 1971: 6.

Allroth, Kerstin och Christer Sundström. *Barn, böcker och samhälle. En debattbok om barn och litteratur*. Stockholm: Prisma/Verdandi skriftserie nr 55, 1970.

Anderberg, Thomas. *Alla är vi kritiker*. Stockholm: Atlas, 2009.

Aronsson, Aron. Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Kristen fostran: Folkskolans vän*. 1973:2: 10.

"Askersunds kulturnämnd svarar söndagsskolrådet: *Kamrat Jesus* frikänd". *Nerikes Allehanda* 11 november 1972:2.

Aspelin, Kurt. *Marxistiska kulturanalyser*. Stockholm: Pan/Norstedts 1970.

Back, Per. "Jesus var inte gerillaledare". *Nerikes Allehanda* 15 december 1972:2.

Beijer, Göran. "Jesus – aktuell också på 70-talet" i *Kyrklig studiefrent. Meddelanden från SKS* nr 2 (1972): 5.

Beskow, Per. "Moderna Jesuslegender". *Signum* nr 8 (1976). Web. 19 februari 2014. <www.signum.se/archive/read.php?id=2450>.

Bibeln. 1917 års översättning. Stockholm: Esselte, 1961.

Bjärbo, Lisa och Hellsing, Susanna. *Bilderboksretro 70-tal*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 2012.

Björk, Nina. "Själens spegel". *Ord och bild*. 1997:2: 80–81.

Björklund, Jan. "Söndagsskolrådet vill rensa bibliotek från Jesusbok". *Nerikes Allehanda* 10 november 1972:13.

Bäckström, Lars. "Sven Wernström" i *De skriver för ungdom. Porträtt av svenska ungdomsförfattare*. M-Ö. Red. Carl-Agnar Lövgren, Lund: Bibliotekstjänst, 1979.

Carlquist, Jan. "Revolutionär saga". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Vår kyrka* nr 12 (1972):13.

Carlsson, Leif. "Förljugenhet". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Svenska Dagbladet* 1 november 1971: 3.

Dahlerup, Pil. "Den okände Sven Wernström" i *Barn, litteratur, samhälle: kritiska analyser*. Stockholm: Gidlunds 1974.

Dalevi, Sören. *Gud som haver barnen kär? Barnsyn, gudsbild och Jesusbild i Barnens bibel och Bibeln i berättelser och bilder*. Diss Karlstads universitet 2008. Stockholm: Verbum, 2007.

Dalevi, Sören. "Bibelberättelser för unga". *Religion och livsfrågor. Föreningen Lärare i religionskunskap* nr 3 (2007): 14–15.

Edberg, Ulla-Britt. "Jesus – ungdomsidolen". *Svenska Dagbladet* 24 december 1971: 8.

- Eggehorn, Ylva. "Julkalendern 1971". *Dagen* 31 december 1971: 4.
- Eklundh, Bernt. "Kamratlig saga om Jesus." Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Göteborgs-Posten* 24 november 1971: 2.
- Eriksson, Bengt. "Läs kamrat Jesus i söndagsskolorna!" . *Nerikes Allehanda* 15 november 1972: 2.
- Forser, Tomas. *Kritik av kritiken. 1900-talets svenska kulturkritik*. Gråbo: Anthropos, 2002.
- Frenander, Anders. *Debattens vågor. Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt*. Arachne nr 13, Institutionen för idé- och lärdoms historia. Göteborg: Göteborgs universitet, 1999.
- Frick, Lillemor och Erling. "Farlig Jesus-bok?" Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Kristendom och skola. Utgiven av Sveriges kristna lärarförbund* 35: 7 (1971): 248-249.
- Garpe, Margareta. "Kamrat Jesus och andra hjältar". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Aftonbladet* 5 december 1971: 4.
- Gierta, LarsOlof. "Jesus som Che Guevara". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Arbetet* 11 december 1971: 12.
- Gustavsson, Tommy. "'Kan verka skrämmande på små barn.' Våld, sex och historiebruk i tv-serien *Trälarna*". *Barnboken - tidskrift för barnlitteraturforskning* volym 35 (2012): 1-18.
- Hillerdal, Gunnar. "Wernström, Sven. *Kamrat Jesus*". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Höstnyheter. Barn och ungdomböcker 1971* (Bibliotekstjänst, Sambindningssektionen) 1971:60.
- Hillerdal, Gunnar. *Vem är du, Jesus?* Stockholm: Verbum 1972.
- Hillerdal, Gunnar. "En skamlig Jesusbok". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Jönköpings-Posten* 25 mars 1972: 6.
- Hillerdal, Gunnar. "Ljuga för barn om Jesus?". Svar på Wernströms inlägg i *Jönköpings-Posten* 8 april 1972: 6.
- Hillerdal, Gunnar. "Barn och Gud". I *Barn, böcker och kristen tro. Essäer och litteraturlistor*. Lund: Bibliotekstjänst, 1978: 15-31.
- Holownia, Olga. "'The provocation is titillating.' Sven Wernström in Iceland". *Barnboken - tidskrift för barnlitteraturforskning* volym 35 (2012): 1-15
- Hullberg, Inger. "Wernströms *Kamrat Jesus* kontroversiell men troilig." Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Nerikes Allehanda* 2 december 1972: 2.

Hullberg, Inger. "Svar till Back och till Askersund". *Nerikes Allehanda* 15 december 1972:2.

"Jesusrörelsen i Sverige skall nu kartläggas." *Veckoposten* 27 juli 1972: 2.

"Kamrat Jesus". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Svensk Veckotidning* 14 juli 1972: 11.

"Kamrat Jesus". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Dagen* 14 oktober 1971: 4.

"Kamrat Jesus och barnen" *Dagen* 8 december 1971: 2.

Kåreland, Lena. *En sång för att leva bättre. Om Lennart Hellsings författarskap*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 2002.

Kåreland, Lena. *Barnboken i samhället*. Lund: Studentlitteratur, 2009.

Kåreland, Lena. *Inga gåbortsföremål. Lekfull litteratur och vidgad kulturdebatt i 1960- och 70-talens Sverige*. Stockholm och Göteborg: Makadam, 2009.

Larson, Lorentz. "Några svenska böcker 1971." Recension av bland annat *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Barn och kultur. Bibliotekstjänst* nr 2 (1972): 57-63.

Lind, Kalle. *Proggiga barnböcker: därför blev vi som vi blev*. Malmö: Roos & Tegnér, 2010.

Lundqvist, Ulla. *Tradition och förnyelse. Svensk ungdomsbok från sextio- till nittio-tal*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1994.

Martinsson, Sune. "Det är ju så man blir f..." Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Lärartidningen/Svensk skoltidning* nr.1-2 (1972): 32-34.

"Meditationer" (sign. Meditor) Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Med: mission, evangelisation, diakoni* nr 1 (1972): 19.

Ohlsson, Joel. Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Bokrevy* 1971:10: 375.

Packalén, Bengt. "Jesus, barnen och Sven Wernström" Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Vasabladet* 19 december 1971:4.

Pettersson, Gunnel. "Kamrat Jesus inget för söndagsskolorna" i *Nerikes Allehanda* 22 november 1972: 2.

Pettersson, Gunnel. "Hittills simplast i Jesuslitteraturen." *Nerikes Allehanda* 15 december 1972: 2.

Rydén, Per. *Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880*. Press & Litteratur. Litteraturvetenskapliga institutionen, avd. för pressforskning, Lund, 1987.

Rydsjö, Lennart. "Wernström, Sven. Kamrat Jesus". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Höstnyheter. Barn och ungdomböcker 1971* (Bibliotekstjänst, Sambindningssektionen) 1971:60.

Rönnerberg, Margareta. *Vänstervidna? Pedagogiska? Av högre kvalitet? 70-talets barnteveprogram och barnfilmer kontra dagens*. Visby: Filmförlaget, 2012.

Samuelsson; Lina. *Kritikens ordning. Svenska bokrecensioner 1906, 1956, 2006*. Karlstad: Karlstad universitet, 2013.

Snäll, Cecilia. "Söndagsskolans Jesus skadligare än Wernströms?" *Nerikes Allehanda* 25 november 1972: 2.

Svanberg, Birgitta. "Förfuskad Jesus-gestalt". *Tidskrift för Sveriges förskollärares riksförbund* nr 3 (1972): 18.

Säwe, Willis. "Den förfalskade Jesus – en antikrist – en superstar". *Evangelii härold* nr 4 (1972): 20.

Toijer-Nilsson, Ying. "Livsfrågor i ungdomslitteraturen". *Föreningen Lärare i Religionskunskaps Årsbok 1975*. Årg 8 (1975): 53–66.

Toijer-Nilsson, Ying. *Tro och otro i modern barnlitteratur*. Stockholm: Verbum, 1976.

Toijer-Nilsson, Ying. "Den kristna barnboken – ger den svaret?". *Barn, böcker och kristen tro. Essäer och litteraturlistor*. Lund: Bibliotekstjänst, 1978: 71–108.

Toijer-Nilsson, Ying. *66 svenskspråkiga barnboks författare*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1983.

Toijer-Nilsson, Ying. *Minnet av det förflutna. Motiv i den moderna historiska ungdomsromanen*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1987.

"Tänkbart. Superstjärna eller frälsningsljus." *Trons Segrar* nr. 49 (1971): 2.

Wernström, Sven. "Sådant samhälle – sådan skola." *Skolan i klass-samhälle. En debattbok om hur skolan speglar och förstärker klassamhället*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1969: 82–93.

Wernström, Sven. *Mannen på gallret*. Stockholm: AWE/Geber, 1969.

Wernström, Sven. *Olle och fabriken*. Stockholm: Gidlunds, 1970.

Wernström, Sven. *Kamrat Jesus*. Stockholm: Gidlunds, 1971.

Wernström, Sven. "Ryktet om min frälsning är betydligt överdrivet" i *Bis - Bibliotek i samhälle* nr 14-15 (1971): 24-24.

Wernström, Sven. "Ljuga för barn om Jesus?". Svar på Hillerdals recension i *Jönköpings-Posten* 8 april 1972:6.

Zachrisson, Göran. "Vad säger barnboksrecensenten?". Recension av *Kamrat Jesus* av Sven Wernström. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 20 december 1971:4.